

ПРОБАЦИЯ ҚЫЗМЕТІНІҢ БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ОРЫНДАРЫНАН БОСАТЫЛҒАН АДАМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУІНЕ ЫҚПАЛЫ

Елизавета Иманғалиқызы Исibaева

*Құқықтану кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.,
Қазақстан Республикасы; e-mail: isibaeva liza @mail.ru*

Аннотация. Мақалада жазасын өтеп жатқан сотталған адамдардың кездесетін проблемалық сәттері туралы айтылады. Қылмыстық жазасын өтеп қылмыстық атқару мекемелерінен босатылған тұлғаларды әлеуметтік ортаға бейімдеу өте күрделі процесс. Қазіргі таңда осындай қызметті пробация қызметі атқарады.

Пробация қызметі бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдардың әлеуметтену ықпалына арналған. Қылмыстың өсуі мен қоғамды қылмыстық жауапкершілікке тарту мәселесі адамзат пайда болғаннан бері әлемді толғандырып келеді.

ҚР Конституциясының 13-бабында әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға, өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар деп бекітілген талабы шалыс басып, қылмыстық процесс шеңберіне тартылған адамдарға да қолданылады.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 26-бабында барлық адамдар заң алдында тең және қандай да болсын кемсітуге ұшырамай, заңмен тең қорғалуға құқылы екені белгіленген. Ал Токио ережелері, Еуропа Кеңесі министрліктері комитетінің № (99) 22 Ұсынымдары барлық мемлекеттерге бас бостандығынан айыруды қолдануды қысқарта отырып, басқа мүмкіндіктерді қамтамасыз ету, сондай-ақ, қажетті адам құқықтарын, әлеуметтік әділдік талаптарын сақтау және құқық бұзушының қоғамдағы қалыпты өмірге оралуына қатысты қажеттіліктерін ескере отырып, қылмыстық сот төрелігі саласындағы саясатты оңтайландыру мақсатында түрмеге қамаумен байланыссыз шараларды қабылдауды ұсынады.

Осы ретте ҚР Құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында «қылмыстық-құқықтық реттеудің жазалау, қалпына келтіру және алдын алу құралдарының теңгерімділігін» қамтамасыз етудің маңызына назар аударылғанын атап өткен жөн. Сотталғанға әлеуметтік-құқықтық көмек беру, оған қатысты пробациялық бақылауды жүзеге асыру және тоқтату тәртібін түсіндіреді. Сотталған адамға сот жүктеген міндеттерді орындау тәртібін және мәжбүрлі еңбекті орындау немесе орындамағаны және пробациялық бақылау шарттары мен тәртібін бұзғаны үшін жауапкершілікке тарту тәртібі де түсіндіріледі.

Түйін сөздер: пробация, әлеуметтік жағдай, бақылау, заңнама, қылмыстық жаза.

ВЛИЯНИЕ СЛУЖБЫ ПРОБАЦИИ НА СОЦИАЛИЗАЦИЮ ЛИЦ, ОСВОБОЖДЕННЫХ ИЗ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Исibaева Елизавета Иманғалиевна

*Доцент кафедры юриспруденции, кандидат исторических наук,
Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе,
Республика Казахстан; e-mail: isibaeva liza @mail.ru*

Аннотация. Статья посвящена влиянию социализации лиц, освобожденных из мест лишения свободы службы пробации. Проблема роста преступности и привлечения общества к уголовной ответственности волновала мир с момента появления человечества.

Статья 13 Конституции РК гласит, что каждый имеет право быть признанным субъектом права и имеет право защищать свои права и свободы всеми способами, не противоречащими закону, включая необходимую защиту, судебную защиту своих прав и свобод. Статья 26 Международного пакта о гражданских и политических правах устанавливает, что все лица имеют право на равную защиту законом, не будучи равными перед законом и не подвергаясь какой-либо дискриминации.

В то время как правила Токио, рекомендации комитета министерств Совета Европы № (99) 22 предусматривают обеспечение других возможностей, сокращая применение лишения свободы ко всем государствам, а также соблюдение необходимых прав человека, требований социальной справедливости и с учетом потребностей правонарушителя в отношении возвращения к нормальной жизни в обществе, уголовный суд предлагает принять меры, не связанные с тюремным заключением, с целью оптимизации политики в сфере правосудия. При этом следует отметить, что в Концепции правовой политики РК до 2030 года обращено внимание на важность обеспечения «сбалансированности карательных, восстановительных и превентивных средств уголовно-правового регулирования». Разъясняет порядок предоставления осужденному социально-правовой помощи, осуществления и прекращения в отношении него пробационного контроля.

Осужденному также разъясняется порядок выполнения возложенных судом обязанностей и порядок привлечения к ответственности за исполнение или неисполнение принудительного труда и нарушение условий и порядка пробационного контроля.

Ключевые слова: probation, социальный статус, контроль, законодательство, уголовное наказание.

THE IMPACT OF THE PROBATION SERVICE ON THE SOCIALIZATION OF PERSONS RELEASED FROM PRISON

Isibayeva Elizaveta Imangalieva

Associate Professor of the Department of Jurisprudence, Candidate of Historical Sciences Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan; e-mail: isibaeva liza @mail.ru

Abstract. The article is devoted to the influence of socialization of persons released from prison by the probation service. The problem of increasing crime and bringing society to criminal responsibility has worried the world since the appearance of humanity. Article 13 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan states that everyone has the right to be recognized as a subject of law and has the right to defend their rights and freedoms in all ways that do not contradict the law, including the necessary protection, judicial protection of their rights and freedoms.

Article 26 of the International Covenant on Civil and Political Rights establishes that all persons have the right to equal protection by law, without being equal before the law and without being subjected to any discrimination. While the Tokyo Rules, recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe No. (99) 22 provide for the provision of other opportunities, reducing the application of deprivation of liberty to all States, as well as compliance with the necessary human rights, social justice requirements and taking into account the needs of the offender with regard to the return to normal life in society, the Criminal Court proposes to take measures, not related to imprisonment, in order to optimize the policy in the field of justice. At the same time, it should be noted that the Concept of the Legal Policy of the Republic of Kazakhstan until 2030 draws attention to the importance of ensuring "a balance of punitive, restorative and preventive means of criminal law regulation." Clarifies the procedure for providing social and legal assistance to the convicted person, the implementation and termination of probation control in relation to him. The convicted person is also explained the procedure for performing the duties assigned by the court and the procedure for bringing to responsibility for the performance or non-performance of forced labor and violation of the conditions and procedure for probation control.

Keywords: probation, social status, control, legislation, criminal punishment.

Кіріспе

Қылмыстық жазаларды орындау жүйесі сотталғандарды түзеуге және оларды жазасын өтегеннен кейін қоғам өміріне толық бейімдеуге тікелей бағытталған. Жазасын өтеп жатқан адамдарды Жазасын өтеп жатқан адамдарды мекемеде болған алғашқы күннен бастап босатуға дайындықты жүзеге асыру қажет. Бұл процеспен одан әрі бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғаннан кейін пробация қызметі айналысады және әр адамға соттылық мерзімі жойылған уақытқа дейін қолданылатын жеке пробациялық бағдарлама жасайды.

Қылмыстық жазасын өтеген сотталғандарды әлеуметтік бейімдеу күрделі моральдық-құқықтық процесс. Бұл процесстің тұтас кешені қоғамда қылмыстық жазасын өтеп келген адамның әлеуметтік мәртебесін қалпына келтіруге байланысты мәселелер.

Әлеуметтік ортаға оның бейімделуіне кедергі келтіретін заңсыз факторлардан арылу заңға сәйкес өмір салтын қалыптастыру. Сотталғандардың негізгі санаты нарықтық экономикаға көшу сатысы әр түрлі аурулары бар, әлеуметтік жағдайы төмен азаматтар. Бұрын сотты болған адамдарды қоғамға қайта бейімдеу мақсатында оларға әлеуметтік құқықтық көмек көрсету пробация қызметінің негізгі мақсаты болып табылады. Бостандыққа шыққаннан кейін олардың өмірге бейімделуі мен қоғамға сіңіп кетуінде көбінесе еңбек нарығында орнын табумен тығыз байланысты. Сондықтан, нарықтық экономикаға еңбек нарығында маңызды болып табылатын қажетті дағдылар тізіміне түзетулер енгізді.

Осы саладағы заңнаманы, сондай-ақ уәкілетті органның көптеген есептері мен баяндамаларын талдау біздің модельдің негізгі мәні қылмыскерді қайта әлеуметтендіру екенін көрсетеді. Бұл 2016 жылғы 30 желтоқсандағы "Пробация туралы" заңға енгізілген, оның 1-бабында пробацияның мақсаты ретінде қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жәрдемдесу айқындалған; яғни,

- 1) күдіктінің, айыпталушының мінез-құлқын түзету;
- 2) сотталған адамды қайта әлеуметтендіру;
- 3) қылмыстық-атқару (пенитенциарлық)

жүйесі мекемесінен босатылған адамды әлеуметтік бейімдеу және оңалту¹.

Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасы пробация қызметінің есебінде тұрған адамға оның жеке басын, денсаулық жағдайын, білім деңгейін және еңбекпен қамтылуын, тұрғылықты жерінің бар-жоғын зерделеу негізінде әзірленген, әлеуметтік бейімдеу мен оңалтуға көмек көрсетуге байланысты пробацияны жүзеге асыратын субъектілер іске асыруға тиіс нақты іс-шаралар жиынтығын білдіреді.

Материалдар мен әдістер

Бүгінгі таңда жазаларды орындау жүйесі тиімділігінің басты маңыздылығы сотталғандарды қайта әлеуметтендірумен анықталады, бұл оның негізінде жазаны өтегеннен кейін әр сотталушының қоғамның қалыпты өмір сүру жағдайларына қосылуға дайындығын қалыптастыруға бағытталған психологиялық – педагогикалық, экономикалық, медициналық, құқықтық және ұйымдастырушылық шаралардың күрделі кешені бар ұзақ процесті түсіну керек.

Оның ішінде арнайы – құқықтық, ресми – құқықтық және сала аралық. Құқықтану ғылымы бойынша зерттеудің кейбір аспектілерін қарастыруды анықтайды, оның ерекшелігі практикамен байланыс орнату қажеттілігі болып табылады. Зерттеу жұмысын іске асыру кезеңдері, зерттелетін тақырып бойынша зерттеушілердің, жұмыстары қарастырылатын дайындық; ғылыми көздермен жұмыс кезектілігін белгілеу; қазіргі уақытта зерттелетін мәселенің жағдайын талдау арқылы жүзеге асырылатын зерттеу, статистикалық мәліметтер, шет елдік зерттеулердің салыстырмалы жағдайы; төртіншіден, тұжырымдар мен нәтижелерді анықтау.

Негізгі ережелер

Осы жұмыста қарауға шығарылатын негізгі ережелер:

1. Әлеуметтік бейімделу-бұл жеке тұлғаны жаңа ұжыммен қарым-қатынасқа бейімдеу.
2. Сотталғандармен әлеуметтік жұмыс жүргізудің маңыздылығы күмән тудырмайды, бірақ мемлекетімізде мұндай жұмысты негізінен бас бостандығынан айыру жазасына сотталған адамдармен ұйымдастыру

¹ Қазақстан Республикасының "пробация туралы" 30.12.2016 № 38-VI ҚРЗ Заңы [Электрондық ресурс]: // <http://www.adilet.kz/rus/docs/Z1600000038> (өтініш берген күні: 07.02.2020).

процесіне көп көңіл бөлінді. Қоғамнан оқшаулауға байланысты емес жазаларға сотталғандар әлеуметтік қызметтердің құзырына түседі.

3. Пробация қызметінің есебінде тұратын адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету, бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалардың заңмен айқындалған түрлерін орындау, бас бостандығын шектеу түріндегі жазасын өтеп жүрген сотталғандарға, шартты түрде сотталғандарға, бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылғандарға бақылау жасауды жүзеге асыру, қылмыстық-атқару (пенитенциарлық) жүйесінің мекемесінде жазасын өтеп жүрген сотталған адамды босатуға дайындауға қатысу – мұның бәрі пробацияның қызметі.

Талқылау

Іс жүзінде пробация есебіне түсетіндердің барлығына стандартты көмек түрлері ұсынылады және олар міндетті түрде сот тағайындаған міндеттерге бағытталмайды. Сонымен қатар, пробация қызметі заңда жазылған көптеген көмек түрлерін тікелей бермейді және табиғи түрде бере алмайды, тек оларды алуға көмектеседі.

Соған карамастан, ресми дереккөздерді пайдалана отырып, пробация есебінде тұрған адамдардың жалпы санынан әлеуметтік-құқықтық және өзге де көмекті 2013 жылы - 12,9%, 2014 жылы - 21,1%, ал 2021 жылы - 60% алды деп есептеу қиын емес. Әрине, керемет динамика. Бас бостандығынан айыруды өтеген адамдарды қайта әлеуметтендіру криминология мен қылмыстық құқықтың маңызды проблемаларының бірі болып табылады, өйткені бұл түзету әсер ету процесінің қаншалықты тиімді болғанын көрсетеді [1,59-6.].

Мерзімінен бұрын босатылған адамның заң талаптарын сақтауы шартты түрде мерзімінен бұрын босату институты мен мемлекеттік органдардың қайта әлеуметтендіру шаралары тиімділігінің маңызды өлшемі болып табылады. Сондықтан қылмысты бейтараптандырудың соңғы кезеңі ретінде жазаны орындау емес, тәрбие және түзету әсерінің нәтижелерін бекіту, түзеу мекемелерден босатылғандарды бақылауды ұйымдастыру процесі қарастырылуы керек. Бұл жағдайда мемлекеттік міндет - адамның оқшаулануынан болатын зиянды азайту және азат етілгендердің қоғамдағы өмірге сәтті бейімделуіне жағдай жасау.

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, түзеу мекемелерінен босатылған адамдарды әлеуметтік оңалту бағдарламалары адамға отбасымен бірге тұруға, қалыпты қарым-қатынасты сақтауға, жұмыс істеуге, отбасын асырауға, салық төлеуге мүмкіндік береді.

Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарға неғұрлым тиімді кешенді көмек көрсету үшін байланыстарды неғұрлым өнімді нығайту және кеңейту, сондай-ақ пробация қызметінің денсаулық сақтау мекемелерімен, жұмыспен қамту қызметтерімен, көші-қон қызметтерімен, қайырымдылық ұйымдарымен тығыз ынтымақтастығы ықпал ететін болады. Бөлімше органдарының бірлескен өзара іс-қимылының арқасында пробация қызметі өз қызметін уақтылы, табысты және кедергісіз жүзеге асырады.

Барлық бөлімшелер өзара іс-қимыл жасай отырып, өздеріне белгілі болған дайындалып жатқан немесе жасалған құқық бұзушылықтар мен қылмыстар фактілері туралы ақпарат алмасады. Бірлескен іс-шаралар мен кеңестер өткізеді. Барлық деректер, өзара іс-қимыл бойынша жүзеге асырылатын іс-шаралар жүргізілетін жұмыстың сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Алдын алу шараларын жүргізу арқылы пробация қызметкерлері көмек көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар қылмыстың қайталануын азайтады. Пробация қызметінің қызметкерлері жүзеге асыратын профилактикалық іс-шаралар түрлі бағыттар бойынша жүргізіледі [2,58-6.].

Жазаны өтеудің тікелей тәртібіне қатысты барлық негізгі тұстарды түсіндіру. Біздің алдымызға қойылған барлық міндеттерді орындай отырып қана, өткізілетін іс-шаралардың нәтижесіне қол жеткізе аламыз. Осылайша біз сотталғандарды қоғамға сәтті қайта әлеуметтендіру және әлеуметтік бейімдеу үшін нақты жағдай жасай алатынымыз сөзсіз.

Пробация теориясы мен практикасының проблемалары оның алдында тұрған, одан әрі оңтайлы шешуді талап ететін проблемалардың бір бөлігі ғана.

Пробация – сынақ, шартты соттау деген мағынаны білдірсе, пробациялық бақылауды сынақтық бақылау, шартты түрде соттауға шарттық сипат беретін элемент деп түсіну қажет. Дегенмен, пробациялық бақылау бас бостандығын шектеу жазасымен белгіленетін оның ажырамас бөлігі екенін де атап өткен жөн [3, 21-6.]. Пробациялық бақылауды белгілей отырып, сот сотталғанға

міндеттер жүктейді «сотталған адамның мінез-құлқын бақылауды жүзеге асыратын уәкілетті мемлекеттік органға хабарламай, тұрақты тұрғылықты жерін, жұмысын, оқуын ауыстырмау ... басқа да міндеттерді орындауды қамтиды. Заң шығарушының мұндағы «... басқа да міндеттерді орындауды қамтиды» дегені осындағы көрсетілген міндеттердің тізімі ашық екенін білдіреді. Бұл бұзушылықтар жеке адамдардың психофизикалық және жас ерекшеліктеріне байланысты, бұл олардың осы әлеуметтік топтың құндылықтарын игеруіне кедергі келтіреді және сайып келгенде, адамның әлеуметтенуіне, оның қоғамға қарама-қайшылығына әкеледі. Болашақта құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін әлеуметтендірілген адамдар қайта әлеуметтенуді қажет етеді. Қайта әлеуметтену-бұл сотталғандар мен түзеу мекемелерінен босатылған адамдарға оларды оқшаулаудың жағымсыз салдарын жою және оң әлеуметтік байланыстарға қосу мақсатында әсер ету процесі, ол түзеу мекемесінде босатуға дайындықтан және одан кейінгі әлеуметтік бейімделуден тұрады. Алайда, қайта әлеуметтену мүмкіндіктері психологиялық сипаттағы бірқатар жағымсыз факторлармен шектеледі, өйткені түзету мекемелерінің жұмысында кемшіліктер болған кезде қылмыскердің санасын психологиялық және педагогикалық қолайсыз ортада толығымен қалпына келтіру мүмкін емес.

Әрбір адам түзеліп, парасатты азамат бола алмайды және бола бермейді. Сондықтан оларды тек ерікті түрде, тек түзетуге және қалыпты адамзат қоғамының лайықты мүшесі болуға қабілетті адамдарға қолдану керек.

Жазаға тартылған адамның қателігін, мінін бетіне басу емес, орын алған қылмыстың себеп салдарын зерттеп, мүмкіндігінше сотталушының қайталап қылмыс жасамауы үшін оның әлеуметтік жағдайын жақсартуға психологиялық тұрғыдан көмек беру. Жазасын өтеген адамдарды әлеуметтік бейімдеу мәселелерін шешудің өзекті шешімі олардың әлеуметтік иеліктен шығарылуына байланысты. Осыған байланысты қылмысқа қарсы күрес міндеттерін шешуге ықпал ететін шаралар жүйесінде қылмыстық жазаларды орындау саласындағы құқықтық реттеуді жетілдіруге елеулі рөл берілуге тиіс.

Мемлекет тарапынан әлеуметтік бейімделу процесін бақылау және еңбек, тұрмыстық және отбасылық құрылыста қажетті көмек көрсету талап етіледі. Бас бостандығынан айыруды өтеуден мерзімінен бұрын босатылған адамдарды қайта әлеуметтендіру

процесін зерттей отырып, ол сотталған адам босатылғанға дейін басталады және қатарынан екі, өзара байланысты кезеңнен тұрады: сотталған адамды түзеу мекемелерінде жазасын өтеу кезеңінде бостандықта өмір сүруге дайындау және босатылғаннан кейін әлеуметтік бейімделуге көмектесу.

Шартты түрде сотталған адамның: әкімшілік құқық бұзушылық, дәлелді себепсіз тіркелу үшін келмеуі, пробация қызметіне хабарламай тұрғылықты жерінің өзгеруі және қылмыстық теріс қылық сияқты әрекеттері пробациялық бақылау мерзімін бір жылға ұзартуға ғана әкеп соғуы мүмкін (ҚР ҚК 64-бабы). Сондықтан, қазақстандық "түрме тұрғындарының" құрылымында бастапқыда тағайындалған шартты соттау немесе баламалы жаза кейіннен бас бостандығынан айырумен ауыстырылғандардың үлесі ешқашан 5% - дан аспайды (АҚШ-та бұл көрсеткіш, жоғарыда айтылғандай, 40% - ға дейін жетеді). Бұл біздің қылмыстық заңнамамыздың серпімділігі төмен және сынақ режиміне өте нашар бейімделгендігін көрсетеді [4,10-б.]. Мұндай жағдайларда пробацияның қадағалауындағы адамнан соттың барлық нұсқамаларын мүлтіксіз орындауға қол жеткізу өте қиын. Пробация олар үшін сынақ емес, минималды жауапкершілікпен мемлекеттен көмек алу мүмкіндігі болып табылады. Жоғарыда атап өткеніміздей, қазақстандық пробацияның қалыптасқан шетелдік модельдерден айтарлықтай ерекшеленетінін растауға мүмкіндік береді. Егер оларда пробацияның мәні сынақ болса, ал мақсаты "түрме тұрғындарын" азайту болса, онда бізде әлеуметтік - құқықтық көмек көрсету, ал мақсат-қайта әлеуметтендіру. Бұл айырмашылықтар өте маңызды және біздің жағдайда пробация қайта әлеуметтенуге ауыстырылды деп болжайды. Бұл екі ұғым бір - біріне сәйкес келсе де, табиғаты бойынша ерекшеленеді, пробация - бұл заңды категория, ал қайта әлеуметтену-әлеуметтік категория [5, 13-б.]. Қазір пробация бойынша адамдарды әлеуметтендіруге бағытталған бірқатар бағдарлама жүзеге асырыла бастады. Пробацияның есебінде тұрғандарды жұмысқа орналастыру, емдеу, білім алуына жәрдемдесу, құжаттарын қайта қалпына келтіру, психологиялық көмек беру және басқа да қолдау көрсетілетін болды.

Пробация – сотталғандарды қайтадан қылмыстық жолға түсуден сақтауға арналған қызмет түрі, сондай-ақ Үкімет тарапынан оларды бақылау мен әлеуметтік-құқықтық сипаттағы тәрбиелеудің

заңмен белгіленген жүйесі. Қазақстанда алғаш рет 2016 жылғы 30 желтоқсандағы «Пробация туралы» Заңның қабылдануына орай пробацияның қолданылу аясы анағұрлым кеңейе түскен. Оның одан әрі қарайғы дамуы Елбасы ұсынған «100 нақты қадам» Ұлт жоспарының 33-қадамының аясында жүзеге асырылды. Нақтырақ айтсақ, 2016 жылғы желтоқсанда «Пробация туралы» заң қабылданып, пробацияның әлеуеті мен өзектілігі артты. Елімізде түрмеден шыққандарға әлеуметтік-құқықтық көмек беру ісі жолға қойылған. Осы орайда айта кетейік, әлеуметтік-құқықтық көмек, ол – пробацияның есебінде тұрған адамдарды әлеуметтендіруге бағытталған жеке бағдарламалар негізінде іске асырылатын шаралар кешені. Осы жылдың басынан бері еліміздің барлық өңірінде пробация қызметінің есебінде тұрған елу мыңнан аса сотталған адам әлеуметтік-құқықтық көмектер алған көрінеді.

Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудегі негізгі бағыттарға пробацияның есебінде тұрғандарды жұмысқа орналастыру, емдеу, білім алуына жәрдемдесу, құжаттарын қайта қалпына келтіру, психологиялық көмек беру және өзге де әлеуметтік-құқықтар жатады. Айта кетейік, пробация – Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес, есепте тұрғандарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету бойынша мемлекеттік органдармен, азаматтармен, қоғамдық ұйымдармен және өзге де заңды тұлғалармен өзара әрекеттесе отырып атқарылатын қызмет түрі. Азаматтардың қылмыстық сот төрелігіне түсуін азайту, қылмыстық жазалау шараларын азайту мақсатында қоғамнан оқшаулаумен байланысты емес қылмыстық-құқықтық шараларды кеңінен қолдану үшін жағдайлар жасалған, жаңа Қылмыстық кодексте бірқатар санкциялар жеңілдетіліп, сотталғандарды шартты түрде мерзімінен бұрын босату уақыттары азайтылды. Пробация, ол – есепте тұрған адамдарға пробациялық бақылау және әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету түрінде жүзеге асырылады.

Пробация салааралық институт болып табылады және оны тек қылмыстық-атқару заңнамасы мен қылмыстық-атқару жүйесі шеңберінде құру мүмкін емес, сынақ режимі бірінші кезекте Қылмыстық кодексте белгіленіп, қылмыстық прцестік кодексінің нормаларымен қамтамасыз етілуі тиіс.

Пробация қызметі мұндай дербестікке ие емес, ҚАЗ облыстық департаменттерінің құрылымында оның бөлімшелері тек бөлімдер мәртебесіне ие. Бұл бөлімдер ұйымдық,

кадрлық, материалдық-қаржылық департаменттердің басшыларына толығымен бағынады, олар үшін түзеу колониялары мен тергеу изоляторлары басым бағыт болып табылады, осы жерден туындайтын барлық салдары бар. Лауазымдардың қолданыстағы иерархиясына байланысты мансаптық өсуді қалайтын пробация қызметкерлері қылмыстық атқару жүйесі жабық мекемелеріне жедел және режимдік лауазымдарға ауысуға тырысады. Осы және басқа да жағдайлар, өкінішке орай, қазақстандық пробация қызметінің дамуына кедергі келтіреді. Объективті түрде біз қылмыстық-атқару инспекциясын пробация қызметі деп өзгерттік және бұған қанағаттандық [6, 56-б.]. Ал пробация туралы, жүйе құрушы, салааралық құқықтық институт ретінде, әлі ерте.

Батыс елдері ондаған жылдар бойы пробацияның заманауи үлгілеріне көшіп, тәжірибе жасап, бір-бірінен ең озығын өздеріне тиімдісін алды десек болады. Шет елдік тәжірибенің негізінде олардың тәжірибесіне тереңірек зерттеп, менталитетімізді, құқықтық мәдениетімізді және мемлекеттік және қоғамдық құрылым жүйесін ескере отырып, өз заңнамызға ең жақсы әлемдік үлгілерді енгізуіміз қажет сияқты.

Мұндай адамдарға қайтадан қылмыскер болмас үшін қоғамның мүддесі үшін көмек көрсету керек. Судьялар мен қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің 87,5%-ы мерзімінен бұрын босатылған адамдарды қайта әлеуметтендіру жөніндегі іс-шараларды өткізу қажеттілігін үнемі айтылып жүр. Сотталғандардың қоғаммен қарым-қатынасын бұзу жазасын өтеген адамдар тарапынан ҚЫЛМЫСТЫҚ қайталанудың негізгі себебі болып табылады деп санаймыз.

Ұзақ уақыт бойы ғалымдардың талқылау тақырыбы болып келген және болып келе жатқан әлеуметтік мәселелердің бірі сотталғандарды түзету және қайта әлеуметтендіру мақсатына жетудің онтайлы жолдарын анықтау. Бұл мәселені шешу органикалық түрде қылмыспен күресумен, ең алдымен, оның ең қауіпті көрінісі - рецидивизммен байланысты.

Бұл ретте түзету және қайта әлеуметтендіру қоғамның әлеуметтік және практикалық қызметінің кең ауқымды мәселелерін шешу үшін тек қылмыстың алдын алу және жою бойынша ғана емес, сонымен бірге жалпы әлеуметтік ауытқулардың алдын алу бойынша да принципті маңызға ие.

Сотталғандарды түзету мен қайта әлеу-

меттендіруді қамтамасыз ету, сондай-ақ қоғамның қауіпсіздігін және оның қорғау жағдайында қалыпты жұмыс істеу мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатында қылмыстық атқару органдары жүйесін дамытудың қазіргі кезеңіндегі аса маңызды іс-шаралардың бірі болып табылады.

Нәтижелер

Кез-келген мемлекеттің өркениеті мен құқықтық мәдениетінің деңгейін куәландыратын негізгі критерийлердің бірі-оның азаматтарының, оның ішінде сотталғандардың құқықтарын сақтау және қорғау жағдайы, сондай-ақ бұрынғы қылмыскерлерді тиімді қайта әлеуметтендіру. Бұл бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамды қайта әлеуметтендіру, оның әлеуметтік пайдалы байланыстарын, қоғаммен қарым-қатынасын қалпына келтіруді және одан әрі дамытуды, өзін объективті бағалай алатын үйлесімді тұлғаны қалыптастыруды қамтамасыз етуге арналған.

Белгілі бір уақыт аралығында сотталғандарды түзетудің және қайта әлеуметтендірудің ұтымды механизмін іздеу мәселесі бірқатар ғалымдармен зерттелді, бірақ оны жүзеге асыру тәртібінде бірауыздылыққа қол жеткізілмеді. Осылайша, біз белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталған сотталғандарды түзету және қайта әлеуметтендіру процесінде, сондай-ақ олар бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғаннан кейін туындайтын кейбір мәселелерге назар аударамыз [7]. Сотталғандарды табысты қайта әлеуметтендіру мұндай адамдардың қоғамға бірқалыпты кірігуіне мүмкіндік беретін дербес әлеуметтік-нормативтік мінез-құлқын мақсатты қалыптастыруға байланысты оң өзгерістерді қамтамасыз етуге тиіс. Әрине, мемлекеттік реттеудің тиімді тетіктерін және тиісті функцияларды, әдістер мен құралдарды пайдалануды талап етеді. Олардың ықпалы осы үдеріс үшін қолайлы жағдайлар жасауға, сотталғандардың проблемаларын шешу жолымен қоғамның мүдделерін қорғауға және осы адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауына ықпал еткен себептерді бейтараптандыруға, бас бостандығынан айыру салдарын барынша бейтараптандыруға бағытталуы тиіс.

Түзету деп сотталушыға оның әлеуметтік-психологиялық қасиеттерін түзету, теріс көзқарастарды бейтараптандыру, қылмыстық жауапкершілік туралы заңның ережелерін сақтауды қамтамасыз ету, одан да жақсысы - заңға құрметпен қарау мақса-

тында оның зорлық-зомбылық әсерін түсіну керек. Мұндай нәтижеге қол жеткізу жазаны қолданудың маңызды нәтижесі, оның тиімділігінің маңызды көрсеткіші болып табылатын құқықтық түзету деп танылады. Қайта әлеуметтену - бұл сотталған адамның қоғамның толыққанды мүшесі ретіндегі әлеуметтік мәртебесін саналы түрде қалпына келтіру; оның қоғамдағы тәуелсіз жалпы қабылданған әлеуметтік және нормативтік өмірге оралуы. Қайта әлеуметтену-жазаны өтеу кезінде де, одан кейін де әлеуметтік байланыстарды қалпына келтірудің әртүрлі аспектілерін қамтитын күрделі әлеуметтік-құқықтық категория. Сондықтан пенитенциарлық педагогикада қайта әлеуметтену пенитенциарлық және постпенитенциарлық болып бөлінеді.

Бостандыққа шығып, басқа әлеуметтік жағдайға тап болған бұрынғы тұтқын өзінің бейімделуінің бірнеше міндеттеріне тап болады:

- өз өмірін қайта қарау;
- қылмысқа әкелген сценарийден басқа жаңа өмірлік сценарийді жүзеге асыру;
- қоғам мен мемлекеттің өзгерген жағдайларына бейімделе білу;
- бас бостандығынан айыру орындарында өмір сүрудің таныс стереотиптерін өзгерту мүмкіндігі.

Өкінішке орай, біздің еліміздегі көптеген қоғамдық-саяси жағдайлар тұтқындарды әлеуметтік оңалту үшін әлі де қолайлы емес. Осылайша, ұзақ уақыт бойы ғалымдардың талқылау тақырыбы болып келген және болып қала беретін әлеуметтік мәселелердің бірі-бостандыққа шыққан сотталғандарды түзету және қайта әлеуметтендіру мақсатына жетудің оңтайлы жолдарын анықтау.

Психолог О. Ф. Дубова атап өткендей, бұрынғы сотталғандар үшін әлеуметтік бейімделу – қалыпты, әлеуметтік пайдалы қатынастарды орнату, ал психологиялық-мінез-құлық стандарттары мен құндылық бағдарларын игеру болып табылады [8, 48-б.]. Психологиялық бейімделу әлеуметтік бейімделумен тығыз байланысты, бұл оның шарты да, сәттілігінің көрсеткіші. Яғни, әлеуметтік және психологиялық бейімделулер ажырамас бірлікте қарастырылады, дегенмен бейімделудің осы екі түрі біріктірілмеген жағдайлар болуы мүмкін [9, 28-б.].

Сондықтан, осы процестің құқықтық, педагогикалық және әлеуметтік аспектілерін зерттеген ғалымдар мен практиктердің тұжырымдарына сәйкес қайта әлеуметтенудің әлеуметтік-құқықтық табиғатын талдау

кезінде, ең алдымен, қайта әлеуметтену кезеңдерін бөліп көрсету қажет. Тиісінше, қайта әлеуметтену кезеңдері жіктеледі:

1. Қайта әлеуметтенудің пенитенциарлық кезеңі;
2. Бас бостандығынан айыру орындарында қайта әлеуметтендіру;
3. Түзеу мекемелерінен босатылғаннан кейін қайта әлеуметтену.

Сотталғандарға оларды қайта әлеуметтендіру процесінде қолданылатын психологиялық әсер ету әдістері үш белгімен ерекшеленетінін көрсетті. Қолдану формасы бойынша жеке және топтық әсер ету әдістері ажыратылады; қолдану тәсілі бойынша-тікелей және жанама; негізгі мақсаты бойынша - сендіру әдісі, психикалық күйлерді реттеу әдісі, ақпарат беру немесе әңгімелесу әдісі, ұсыныс және өзін-өзі гипноз әдісі, психологиялық-педагогикалық эксперимент, жағдай жасау әдісі, психотерапиялық әдістер.

Біз өз кезегінде келесі әдістерді бөліп көрсетеміз: әкімшілік; экономикалық; нормативтік-құқықтық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік-психологиялық және әлеуметтік-педагогикалық. Тәрбиелік, рухани-экономикалық, моральдық-құқықтық, психологиялық-тәрбиелік сипаттағы әдістер құралдар болып табылады, оларды қолдану сотталғандардың денсаулығын, физикалық және рухани дамуын жақсартуға, әртүрлі зиянды тәуелділіктерден айыруға, тәрбиелеуге, саналы қызметке дайындауға бағытталған. қоғамдағы әлеуметтік-нормативтік өмір, жеке бағдарламаларды құру және іске асыру, кәмелетке толмаған сотталғандарды жалпы, кәсіптік оқытуды, мәдени-ағартушылық қызметті ұйымдастыру, олардың құқықтық мәдениетін арттыру, сотталғандарды қоғамдық жұмыстарға тарту арқылы сыртқы әлеммен тұрақты байланыстар орнату, дене шынықтыру және спорт, салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастыру, даму үшін жағдайлар жасау кәмелетке толмағандардың қоғамға сәтті енуіне, жазасын өтеу процесінде психологиялық көмек көрсетуге көмектесетін дағдылары мен дағдылары бар, жалпы сотталғандарға және жазаны орындау мен өтеудің белгіленген тәртібіне (режиміне), қоғамдық жұмыстарға, әлеуметтік-тәрбие жұмысына, жалпы және кәсіптік даярлыққа, атап айтқанда әлеуметтік ықпалға ерекше назар аудару қажет.

Айта кету керек, Еуропа елдерінде бас бостандығынан айыру түріндегі жазасын өтеп жатқан сотталғандарды әлеуметтендірудің жеткілікті оң тәжірибесі жинақталған.

Еуропа елдерінің көпшілігі өз азаматтарына бас бостандығынан айыру сияқты жазаны және қамауда ұстау сияқты бұлтартпау шарасын қолданады, бұл адамды оқшаулау көп жағдайда олардың қайта тәрбиеленуіне немесе түзетілуіне ықпал етпейді деп санайды.

Еуропалық тәжірибеге сәйкес сотталғандарды бөлу мыналарға бағытталуы керек:

1. Бірлескен үй-жайды өз пайдасына пайдалана алатын немесе басқаларға теріс әсер етуі мүмкін сотталғандарға бөлу;
2. Сотталғандарды орналастыруға ықпал ету, бұл басқару мен қауіпсіздік талаптарын ескере отырып, оларды түзетуге және әлеуметтік реинтеграцияға ықпал етеді.

Еуропалық тәжірибе үкімдерді орындау кезінде нақты жағдайлар мен жеке көзқарастарды нақтылап болжайды.

Дамыған шет елдерде қылмыстық жазаларды орындау жүйесі балама жазаларды қолдануға бейім. Көптеген елдердің (Англия, АҚШ, Голландия және басқалары) заңнамасында қылмыстық жауапкершілікті жазаны нақты орындамай немесе қоғамнан оқшауламай жүзеге асыруға бағытталған пробация ережелері негізінде деп айтуға болады. Әлемдік қоғамдастықтың басқа мемлекеттерінің пробация заңнамасын зерттеу жекелеген елдердің озық тәжірибесін алу үшін қажет болып табылады. Бірқатар шет елдердің заңнамасындағы пробация институты (АҚШ, Англия) ұзақ тарихы бар, жүз жылдан астам уақыт бойы жұмыс істеп келеді және сәтті қолданылып келеді. Кейбір елдерде пробация тәуелсіз әрекет ету шарасы ретінде ұсынылған, ал басқаларында бұл жазаның бір түрі.

Тікелей бас бостандығынан айырудың айыппұлдар, шартты мерзімдер мен сынақ мерзімдері, сондай-ақ қоғамдық айыптау және қоғамдық жұмыстардың әртүрлі нысандары сияқты баламалары бірқатар Еуропа елдеріндегі қылмыстық жаза жүйесінің бір бөлігі ретінде қарастырылған. Шартты түрме режимінің қатаңдығы негізінен екі фактормен анықталады деп саналады: кейінге қалдыруға байланысты жеке өмірге араласу және сынақ мерзімінің ұзақтығы. Олар ұстаудың қатал жағдайлары минималды қайта әлеуметтенуге әкеледі деп санайды.

Қорытынды

Сонымен, бұрынғы тұтқындарды әлеуметтік оңалту процесіне әсер ететін факторларды да бөліп көрсететін болсақ: Олардың ең маңыздылары:

Осылайша, «қайта әлеуметтендіру» ұғымының қылмыстық - құқықтық маңыздылығын, сондай-ақ сотталғандарды ұзақ мерзімге қайта әлеуметтендіру процесінің заңнамалық негіздерін егжей-тегжейлі зерделей отырып, біз мынадай қорытындыға келдік:

1. Әлеуметтік-құқықтық көмек Қазақстан Республикасында қылмыстық саясатты ізгілендірудің қазіргі кезеңінде әлеуметтік көмек көрсету және қолдау, бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған немесе пробация қызметінде есепте тұрған адамдарды әлеуметтік қорғауды жүзеге асыру жөніндегі қызметтің ерекше түрі ретінде белсенді дамып келеді. Сотталғандарды қоғамнан оқшаулауға байланысты емес жазаларды және қылмыстық - құқықтық ықпал етудің өзге де шараларын орындау, сондай-ақ бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарға көмек көрсету мақсатында қылмыстық атқару жүйесінің арнайы уәкілетті органдары- болып пробация қызметі құрылды.

Әлеуметтік-құқықтық көмек көрсетудің жеке бағдарламасын іске асыру кезінде пробация қызметі:

1) босатуға дайындалатын адамдарды жұмысқа және тұрмыстық орналастыру мәселелері бойынша пробацияны жүзеге асыратын өзге де субъектілермен өзара іс-қимыл жасайды;

2) өздеріне қатысты пробация қолданылатын адамдарға Қазақстан Республикасының еңбекке және тұрмыстық орналастыру тәртібін регламенттейтін заңнамасын түсіндіру бойынша жұмыс жүргізеді, құқықтар мен бостандықтарды іске асыру мен қорғаудың қолданыстағы құқықтық тетіктері туралы хабарлайды;

3) бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған кезде әлеуметтік-құқықтық көмек алудың көлемі мен тәртібін түсіндіреді;

4) әкімшілік қадағалауды және пробациялық бақылауды жүзеге асыру тәртібі, сондай-ақ оны бұзудың салдарлары туралы алдын ала хабардар етеді.

Сонымен қатар, бұрынғы сотталушының

өмірлік ұстанымы болуы мүмкін: белсенді (адамдарды түсінуге, сенімге ие болуға және оларға әсер етуге деген ұмтылыспен сипатталады), пассивті (өз әрекеттерін қоршаған орта талаптарымен мәжбүрлі түрде үйлестірумен сипатталады), сақ (адамдар мен жағдайды үнемі зерттеуге орнатуды көздейді), бейімделгіш (оларға қол жеткізу үшін күштілерге деген құмарлықта көрінеді қамқоршылық).

Белсенді әлеуметтік қажеттілікке байланысты мәселелердің өзектілігі сотталғандардың бейімделуі мынадай объективті мән-жайлар:

1) оқшаулау жағдайында ұзақ уақыт болу отбасымен, туыстарымен, достарымен, жақындарымен, әріптестерімен үнемі әлеуметтік пайдалы байланыстарының жоғалуына әкеледі;

2) сотталғандардың әлеуметтік көзқарастары өзгереді;

3) сотталғандардың пассивті әлеуметтік ұстанымының болмауы прогрессивті мүдделер, басқалардың және мемлекеттің есебінен өмір сүруге деген ұмтылыстың жоқтығы сотталғандарға жазасын өтегеннен кейін ерекше қиындықтарға тап болады.

4. Сотталғандардың құқықтық түзелуіне олардың моральдық түзелуінен кейін ғана қол жеткізуге болады.

5. Қайта әлеуметтену процесі сотталушының жеке басын қайта құру нысаны ретінде түзету процесіне қарағанда әлдеқайда күрделі.

6. Пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмектің негізгі бағыты білім алуға, мамандықты меңгеруге, жұмысқа орналасуға, емделуге, сондай-ақ құқықтық көмекті қамтамасыз етуге жәрдемдесу болып табылады. Әрине, қайта әлеуметтену мәселесін кез-келген мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайынан бөлек қарастыруға болмайды. Сарапшылар қылмыстың терең әлеуметтік тамыры бар екенін дәлелдеді, сондықтан бұл мәселені шешудің алғышарттарының бірі тек құқық қорғау жүйесінде ғана емес, табысты МЕМЛЕКЕТТІК реформалар болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

1. Ким Д. Вопросы развития пробации в Республике Казахстан // Исполнение наказаний. - №8 август. - 2012. - 59-61 б.
2. Бобылева И., Тимошенко С. Пробация // Преступление и наказание. - 1992. - №10. - 58-59 б.

3. Ермасов Е., Дегтярева О. Проблемы создания службы пробации в России // *Преступление и наказание*. - 2015. - N 10. - 21-23 б.
4. Нильс Кристи. Приемлемое количество преступлений. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. - 176 б.
5. Гета М.Р. Пробация как форма социально-правового контроля // *Научные труды «Эдilet»*. -1999. - № 2. - 10-13 б.
6. Аккулев А.Ш. Перспективы развития пробации в Казахстане. – Астана: АФ АО «НЦ НТИ», 2011. – 56 б.
7. Саламатов Е.А. Проблемы казахстанской пробации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zakon.kz/4838204-problemykazakhstanskoyjprobacii.html> – Дата доступа: 26 октября 2017г.
8. Дубова О.Ф. Адаптация лиц, освобожденных из мест лишения свободы [Текст] / О.Ф. Дубова // *Социальная работа*. - 2007. - №1. - 48-53 б.
9. Балтабаев К.Ж. Проблемы сокращения и численность «тюремного населения» Казахстана за последние 10 лет: динамика и причины ее колебаний. - Астана: ТОО «Media projectkz», 2012. - 28-29 б.

REFERENCES

1. Kim D. Voprosy razvitija probacii v Respublike Kazahstan // *Ispolnenie nakazanij*. - №8 avgust. – 2012. – 59-61 b.
2. Bobyleva I., Timoshenko S. Probacija // *Prestuplenie i nakazanie*. -1992. - №10. - 58-59 b.
3. Ermasov E., Degtjareva O. Problemy sozdaniya sluzhby probacii v Rossii // *Prestuplenie i nakazanie*. - 2015. - N 10. – 21-23 b.
4. Nil's Kristi. Priemlemoe kolichestvo prestuplenij. – Sankt-Peterburg: Aletejja, 2006. - 176 b.
5. Geta M.R. Probacija kak forma social'no-pravovogo kontrolja // *Nauchnye trudy «Edilet»*. -1999. - № 2. - 10-13 b.
6. Akkulev A.Sh. Perspektivy razvitija probacii v Kazahstane. – Astana: AF AO «NC NTI», 2011. – 56 b.
7. Salamatov E.A. Problemy kazakhstanskoy probacii. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.zakon.kz/4838204-problemykazakhstanskoyjprobacii.html> – Data dostupa: 26 oktjabrja 2017g.
8. Dubova O.F. Adaptacija lic, osvobozhdennyh iz mest lishenija svobody [Tekst] / O.F. Dubova // *Social'naja rabota*. - 2007. - №1. - 48-53 b.
9. Baltabaev K.Zh. Problemy sokrashhenija i chislennost' «tjurenogo naselenija» Kazahstana za poslednie 10 let: dinamika i prichiny ee kolebanij. - Astana: TOO «Media projectkz», 2012. - 28-29 b.